

קריאה מחודשת בתורת העונשים של חז"ל

יוסקה אחיטוב

אהרן שמש

עונשים וחטאים - מן המקרא לספרות חז"ל

הוצאת ספרים ע"ש י"ל מאגנס, ירושלים תשס"ג, 250 עמ'

א

עונשי מלקות וארבע מיתות בית-דין, סקילה שרפה הרג וחנק, שגורים על לשוננו, והם חלק אינטגרלי ובסיסי מרקמת המושגים הדתיים וההאמנות הדתיות שלנו. השגרתם והפנמתם של מושגים אלה נעשית לא רק בעולמו המופשט של הלמדן לאחר שטרח הרבה בסוגיות התלמודיות וההלכתיות הדנות בנושאים אלה ובנושאים קרובים במכלול ספרות חז"ל, אלא גם בעולמו של כל יהודי מן השורה משחר ילדותו. זאת, בעיקר מכוחן של תפילות הימים הנוראים, וממנהג ההכאה על חטא ביחיד ובציבור, שמסמלים וממחישים יותר מכל את ההתייחסות האישית לעונשים ולחטאים הללו. מי מאתנו לא חזר ושנה ושילש והתוודה "על חטאים שאנו חייבים עליהם מלקות ארבעים", "ועל חטאים שאנו חייבים עליהם ארבע מיתות בית דין סקילה שרפה הרג וחנק", "ועל חטאים שאנו חייבים עליהם כרת וערירי", "ועל חטאים שאנו חייבים עליהם מיתה בידי שמים". כל כך שגורים הם על לשוננו, עד כי רק העיון בספרו של אהרן שמש, **עונשים וחטאים**, העמיד אותי על עוצמת המהפכה של חז"ל, שעיצבו וכונו בתודעה הכללית ובתודעת הפרט, כמו גם בתודעתי שלי, תפיסות יסוד תאולוגיות והלכתיות בסוגיות אלה. דומני שתובנה זו באה מכוח ההשוואה. מחקר משווה מרחיב, בדרך כלל, את שדה הראייה וההתבוננות. הכרת האופציות הפרשניות וההלכתיות האחרות מבליטה את עוצמת ההכרעה החז"לית ומעוררת את הסקרנות כלפי המניעים של חז"ל. ואכן, **בעונשים וחטאים**, הקפיד שמש להציג לצד מקורות מספרות חז"ל גם מקורות מספרות קומרן, מן הספרות החיצונית, מפילון ומיוסף בן מתתיהו. כשם שהפְּרַת ה"אחר" תורמת להכרה מעמיקה יותר של הזהות העצמית האישית או הקבוצתית של האדם,

כך הפרת האופציות הפרשניות, הדרשניות וההלכתיות האחרות מעמיקה את ההבנה בדרכם ובהכרעותיהם של חז"ל, עם שהיא חושפת פולמוסים נסתרים עמן.

מן הבחינה הזאת, ההתמקדות בפרק מסוים של ספרות חז"ל, כמו סוגיית העונשים והחטאים, יוצאת ללמד לא רק על עצמה בלבד אלא על הכלל כולו, על כלל מפעלם האדיר של חז"ל.

חידושים רבים בספר, ומי שמוכן למאמץ לא גדול לעיין בו ולקרוא בו בצורה מסודרת יוצא נשכר. הדרך שבה מוליך אותנו שמש מן המקרא אל ספרות חז"ל בתחום של חטאים ועונשים, מלאה הפתעות וחידושים, שחלקם נראים כה פשוטים ומובנים מאליהם, בבחינת "זיל קרי בי רב", עד שאנו תמהים הכיצד לא הבחנו בהם עד עתה. מן הבחינה הזאת, ספרו של אהרן שמש מחייב אותנו לקריאה מחודשת של הפרשיות בתורה העוסקות בעונשים ובחטאים, ולתשומת לב מדוקדקת יותר למדרשי חז"ל בסוגיות אלה.

שני חלקים בספר. בשלושת הפרקים שבחלק הראשון, המוקדש לעונשים, מעמיד אותנו שמש על מה שחידשו חז"ל; ביצירת "ארבע מיתות בית-דין", בדירוגן למיתות קלות ולמיתות חמורות, ובקביעה המהפכנית של הטלת עונשי מלקות כתחליף לכרת, כל זאת תוך השוואה עם המקרא, ועם המסורת הקדם-תנאית, ובכלל זה ספרות קומרן. בחמשת הפרקים של החלק השני, המוקדש לחטאים, דן שמש ברשימות השונות של החטאים שעיצבו חז"ל, המשמשות בסיס לעולמו הנורמטיבי והדתי של היהודי, ובמשמעויות השונות שנגזרו מהן.

ב

מי שקורא ברשימת העונשים שבתורה קריאה שמנוטרלת מן העומס הפרשני, מעלה - להפתעתנו (!) - כי תורת העונשים המקראית היא חלקית. מתברר כי מלבד העונשים הקשורים למשפט האזרחי, כמו העונשים על נזקי ממון או נזקי גוף, המרוכזים בתורה בעיקר בפרשת "משפטים", העונש היחיד המפורש בתורה הוא עונש המוות, וגם הוא מוטל רק על מספר קטן של בעלי חטאים חמורים במיוחד. יתרה מזאת, מבין כשלושים חטאים שעליהם מטילה התורה עונש מוות, רק

במיעוטם היא מפרשת את אופן ההוצאה להורג; בתשעה מקרים העונש הוא סקילה, ובשני מקרים העונש הוא שרפה. בשאר חייבי מיתות נאמר רק "מות יומת" וכדומה. על בסיס החומר המקראי החלקי הזה יצרו חז"ל מערכת שלמה ומפורטת של תורת ענישה כללית. בעונשי המיתה הם הוסיפו לסקילה ולשרפה עוד שתי מיתות בית-דין, שלא מפורשות בתורה, הרג וחנק. הם סיווגו ודירגו את המיתות השונות לפי "חומרתן" וייחסו אותן בהתאמה לדירוג מקביל של החטאים לפי "חומרתם" (עמ' 36).

לזה יש להוסיף את מה ששמש מדגיש, כי יצירה חדשנית זו של חז"ל נעשתה כבר לאחר שניטלה מהם הזכות לדון ולממש עונשי מיתה בפועל, והיא כולה אפוא יצירה תאורטית ששדה ההתייחסות שלה לא היה המציאות ההיסטורית הראלית, אלא עולם הערכים התאולוגיים, החברתיים, המוסריים. טענה זו מגבירה עוד יותר את הסקרנות לפשר תורת הענישה החז"לית ולמניעיה.

וכאן יש להעיר כי אף כי שמש מפנה למאמרו של א"א אורבך, 'בתי דין של עשרים ושלושה ודיני מיתות בית דין',¹ אין הוא דן בו. במאמר זה מציע אורבך את השערתו שקיומם של בתי-דין של עשרים ושלושה הוא מציאות היסטורית "קדומה בהרבה לזו של יוספוס", והוא עוד מוסיף ואומר: "דומני שלא נטעה אם נקבע את ראשיתה לימי עזרא ונחמיה" (שם, עמ' 298). יתרה מזאת, אורבך סבור שדרכי ההמתה המגוונים המתוארים במקורות חז"ל אכן משקפים מציאות היסטורית, והיא המציאות שבה נהגו בתי-דין מקומיים. הוא מניח ש"בדיני מיתות בית דין נשמרו לנו הלכות של בתי דין מקומיים" (שם, עמ' 302), ושהמחלוקות על דרכי ההוצאה להורג משקפות את ההבדלים המקומיים באופני ההוצאה להורג.² דומני שאורבך משקף בעניין זה תפיסה היסטורית-אנתרופולוגית לגבי התפתחות תורת הענישה של חז"ל בדרך של שכלול מודרג של מציאות עממית על-ידי שכבת עילית דתית חברתית. (לתפיסה זו יש מקבילות גם בתחומים אחרים של חקר התרבות ולא כאן המקום לעמוד עליהן).

¹ בתוך: דברי הקונגרס העולמי החמישי למדעי היהדות, ירושלים תשל"ב, ב, עמ' 37-48 (=הנ"ל, מעולמם של חכמים: קובץ מחקרים, ירושלים תשמ"ח, עמ' 294-305).

² וכן כתב בספרו ההלכה מקורותיה והתפתחותה, גבעתיים 1984, עמ' 47-57.

בספרו המונומנטלי, חז"ל - פרקי אמונות ודעות,³ משרטט אורבך גם את שלבי ההתפתחות התאולוגית בחז"ל, בעיקר אחרי החורבן, בזיקה למשמעות שניתנה לתופעת המוות בכלל ולעונשי המוות בפרט. "המיתה אינה תוצאה של החטא, אבל היא משתלבת בתורת השכר והעונש", בין השאר בייחוס כוח של כפרה למוות (עמ' 379). הברייתא הידועה על ארבעה חילוקי כפרה,⁴ נשנתה לאחר החורבן, בימים שבהם עסקו חכמינו רבות בתחליף ובתמורה לכפרה של הקורבנות, שבטלו. וכפי שעולה מדבריו של ר' נתן, ש"העיד על ר' ישמעאל, שכתב על פנקסו: "ישמעאל בן אלישע הטה את הנר בשבת. לכשיבנה בית המקדש יהא חייב חטאת"⁵ (עמ' 382). משבטלו הקורבנות, ייחסו, כאמור, כוח של כפרה למיתה כמו גם לתחליפי המיתה, כדוגמת התענית. כפי שעולה מן התפילה שיוחסה בגמרא לרב ששת, שנהג לומר לאחר שהתענה: "... ועכשיו שישבתי בתענית ונתמעט חלבי ודמי, יהי רצון מלפניך, שיהא חלבי ודמי שנתמעט כאלו הקרבתי לפניך על גבי מזבח ותרצני".⁶ מכאן קצרה הדרך לתפיסת עונשי המיתה של בית-דין כאקט של כפרה לנידון העבריין, כמו שמכפרת המיתה הטבעית. ועל כך להלן.

בהניחו כי ארבע מיתות בית-הדין היו אופני הוצאה להורג עממיות ומקומיות, וכי חז"ל נתנו להן גיבוי בדיעבד, פוטר אורבך את עצמו מלדון במקורן של מיתות ההרג והחנק, שתי מיתות, שכאמור, אינן מפורשות כלל במקרא. ומאחר שהכלים שבהם נדונים ונבחנים מקורותיהם ומניעיהם של נוהגים עממיים שונים תכלית השינוי מן הכלים שנבחנים בהם המקורות והטעמים של הלכות בספרות חז"ל הרי שהתעלומה ששמש מצביע עליה במקומה עומדת. דווקא שתי מיתות אלה, ההרג והחנק, עניינו במיוחד את שמש, והוא שאל עליהן את השאלה הגדולה: מדוע לא הסתפקו חז"ל בסקילה ובשרפה המפורשות בתורה? למה לא למדו - כדרכם במקומות רבים - את הסתום מן המפורש, דהיינו שסתם מיתה האמורה בתורה היא סקילה? (באשר לשרפה, יש מקום לטעון שהיא ענישה המיוחדת לזימה, זימת בת איש כהן או הבא על אישה ובתה, ולכן אין לענוש בה על חטאים מסוג אחר, ואכמ"ל). מה ראו חז"ל

³ מהדורה ראשונה תשכ"ט, מהדורה רביעית תשמ"ג.

⁴ ראה תוספתא יומא, פרק ד, הלכה ו; בבלי יומא פו, ע"א.

⁵ ירושלמי שבת, פרק א, הלכה ג (ג ע"ב); תוספתא שבת, פרק א, הלכה יג; בבלי שבת יב, ע"ב.

⁶ בבלי ברכות יז, ע"א.

להוסיף עליהן עוד שתי מיתות, הרג וחנק?

שמש, שאינו נזקק להסבר ההיסטורי-האנתרופולוגי ואף לא להסברים דומים אחרים, מנסה לפענח את התעלומה מתוך המסגרת הפנימית של עולמם של חז"ל, היינו, מתוך המערכת הפרשנית-דרשנית שלהם.

אכן, אף ששתי מיתות אלה, ההרג והחנק, אינן מצוינות במפורש בתורה כעונש מיתה, גדול החידוש בעונש החנק מעונש ההרג. עונש ההמתה בסיף = הרג, אף כי אינו כתוב במפורש בתורה כהמתה בידי בית-דין, הוא לפחות נזכר פעם אחת בעונשם של אנשי עיר הנידחת. לפי פשט הכתוב שם, אין הדברים אמורים בענישה בידי בית-דין על-פי פרוצדורה משפטית כלשהי, אלא להכרתה לפי חרב במסגרת של מלחמת חורמה בעיר הנידחת. חז"ל חידשו אפוא שסוג זה של המתה בחרב יהיה מעתה אחד האופנים של הוצאה להורג לכמה חייבי מיתות בית דין. ועם זאת, למיתת החנק כאמור אין כל זכר במקרא. וגדולה התמיהה ורבה התעלומה מה ראו חז"ל לחדש אופן זה של הוצאה להורג, ולהוסיף אותו לרשימת מיתות בית-דין. יתרה מזו, לא זו בלבד שמיתה בחנק היא מיתה מחודשת, היא אף הפכה להיות הרווחת ביותר עד כי אמרו עליה: "כל מיתה האמורה בתורה סתם אינה אלא חנק".⁷

ניסיונותיהם של חוקרים שונים וביניהם א"א אורבך שנוכר לעיל, לטעון כי מיתת החנק הייתה מיתה ידועה מזמן קדום, אף-על-פי שלא נזכרה בתורה, אין בהם כדי ליישב לחלוטין את התעלומה. הלברטל⁸ ולורברבוים⁹ שנדרשו גם הם לדיונים מרשימים וחשובים באופני ההמתה בסקילה, שרפה וחנק, חשפו, כל אחד על-פי דרכו, את ההנחות המוסריות-הדתיות המטא-הלכתיות, ובראשן תפיסת צלם האלוהים שבאדם, שהניעו את חז"ל להורות על ביצוע עונשי הסקילה, השרפה והחנק באופן שגופו של הנידון יישאר שלם לחלוטין, אחרת לחלוטין מאופני

⁷ בבלי סנהדרין נב, ע"א ומקבילות. השווה לשון הירושלמי: סנהדרין לא, ע"ב: "חנק? לית משכח! אמרת הרי זו מיתה בתורה וכל מיתה שנאמר בתורה סתם אין את רשאי למושכה להחמיר עליה אלא להקל עליה דברי רבי יאשיה. אמר לו רבי יונתן: לא מפני שהיא קלה אלא שנאמרה סתם וכל מיתה שנאמרה סתם אי אתה רשאי להחמיר עליה אלא להקל עליה."

⁸ משה הלברטל, **מהפכות פרשניות בהתהוותן**, ירושלים תשנ"ז.

⁹ יאיר לורברבוים, **צלם אלוהים: ספרות חז"ל, הרמב"ם והרמב"ן**, חיבור לשם קבלת תואר דוקטור, האוניברסיטה העברית, ירושלים תשנ"ז.

ההוצאה להורג שנהגו בימיהם (לא כדרך שהמלכות עושה). אבל גם חוקרים אלה לא עסקו בשאלה היסודית מה ראו חז"ל להוסיף מיתה שאינה כתובה בתורה.

כבר נרמז לעיל כי אחד הרמזים לפתרון התעלומה יכול להיות מצוי בשאלה אימתי נתחדשו ונקבעו ארבע מיתות בית-דין. וכבר הערנו לעיל על השערתו של א"א אורבך שמניח, באופן כללי, שארבע מיתות בית-דין אלה לא "נקבעו" על-ידי חז"ל אלא אושרו בדיעבד, לאחר שנהגו מימים קדומים, אולי עוד מימי עזרא ונחמיה, שבהם החלו לפעול, לשיטתו, בתי-דין מקומיים.

והנה, בנקודה זו טוען שמש, כי המערכת של "ארבע מיתות בית-דין" הושלמה רק בדור יבנה, לאחר שכבר בטלו בפועל דיני נפשות בישראל. לפני כן מיתת החנק לא הוכרה, והיו אכן שסברו אז כי סתם מיתה האמורה בתורה היא מיתת סקילה.

שמש מוצא תימוכין שונים לדעתו זו. לא אוכל לפרט אותן כאן, רק אציין שמיתת החנק אינה נזכרת במקורות הקדם-תנאיים. פילון עצמו סבר כנראה שסתם מיתה האמורה בתורה היא מיתה בסקילה. יוסף בן מתתיהו מספר אמנם על הורדוס שציווה לחנוק את בניו, אבל הוא איננו אומר בשום מקום שמיתת החנק היא אחת מן המיתות הכתובות בתורה. מכאן, סבור שמש, שהוספת מיתת החנק למיתות בית-דין נעשתה אחרי ימיו של יוספוס. גם בספרות קומרן טרם הכירו את מיתת החנק כאחת ממיתות בית-דין. **מספר היובלים** עולה שכנראה סתם מיתה האמורה בתורה היא מיתה בסקילה. כך גם **בברית דמשק ובמגילת המקדש**. לתשומת לב מיוחדת ראוייה דעתו של בעל **ספר היובלים** כי דינו של הרוצח הוא מיתה כנגד המיתה שבה הוא רצח. ועל כך, להלן.

המסקנה עד כה ברורה. המיתה בחנק לא הייתה ידועה לא במקרא ולא בספרות הקדם-תנאית.

עתה פונה שמש לבדוק את הספרות התנאית עצמה, והוא מגלה כי גם בספרות התנאית המסורת על ארבע מיתות בית-דין לא הייתה המסורת היחידה, ויש רמזים לדעתם של תנאים מסוימים הסבורים שרק שלוש מיתות נמסרו לבית-דין (עמ' 20). מניתוח דברי ר' אליעזר בספרא מוצא שמש תימוכין לדעה שסתם מיתה האמורה בתורה היא סקילה, וכך גם במכילתא דר' ישמעאל.

חז"ל לא הקלו עלינו את המלאכה, ולא השאירו לנו אמירות רפלקטיביות, או סימני דרך ברורים שאפשר ללמוד מהם על מניעיהם השונים ביצירתם, ולא בכדי. הרי הם ראו את עצמם אמונים על חשיפת כוונות התורה הטמונות בלשון הכתובים. דווקא משום כך ישנו יתרון מתודולוגי לדרך המחקר ששמש בחר בה, היינו, לחפש את התשובה ברמזי הכתובים עצמם ובקשיים הפרשניים המזמנים היסקים יצירתיים. ועם כל זה, עדיין קיים ספק עקרוני אם יש בידי המתודולוגיה הפרשנית לספק תשובות ממצות לשאלות מן הסוג הזה.

שמש סבור, לשיטתו, שהמניע להוספת מיתת החנק לשלוש המיתות האחרות הוא בכפל הפרשיות הכתובות בתורה בפרשת "כי תצא". התורה מפרטת שם את עונשה של נערה מאורסה שזנתה ואת עונשו של בועלה במיתה בסקילה, (דברים כב, כד: "וְהוֹצֵאתָם אֶת שְׁנֵיהֶם אֶל שַׁעַר הָעִיר הַהוּא וְסָקְלָתָם אֹתָם בְּאֲבָנִים וָמָוֶת"). בפסוקים שלפני כן, לעומת זאת, קוצבת התורה לאיש השוכב עם אישה בעולת בעל ולאישה עצמה עונש מיתה סתם. (דברים כב, כב: "...וָמָוֶת גַּם שְׁנֵיהֶם הָאִישׁ הַשֹּׁכֵב עִם הָאִשָּׁה וְהָאִשָּׁה"). מכאן ניתן אפוא להסיק שהעונש לניאוף עם אשת איש שונה מן העונש לניאוף עם נערה המאורסה, והוא איננו סקילה.

ומדוע בחרו חז"ל דווקא בחנק? שמש מביא לעניין זה את אמירתו של רבי בספרא: "כמיתה בידי שמים. מה מיתה שנאמרה בידי שמים מיתה שאין בה רוע, אף מיתה שנאמר סתם - מיתה שאין בה רוע" (תורת כהנים, קדושים ט). כלומר, המיתה בחנק היא המיתה הקרובה ביותר למיתה הטבעית שאף היא אין בה רוע.

ספק בעיניי אם תשובה זו מספקת שהרי אפשר לראות גם את עונש השרפה כמיתה שאין בה רוע, שהרי, כידוע גם בשרפה, כמו בסקילה, הקפידו חז"ל לשמור על שלמות גופו של המומת! (בסקילה מסתפקים בהנחת שתי אבנים על לבו של המומת, ובשרפה מקפידים שתהא זו "שריפת נשמה וגוף קיים").¹⁰

מכאן, שגם הסבר פרשני-דרשני זה לא פותר לחלוטין את התעלומה, ואולי יהיה זה

¹⁰ בבלי סנהדרין נב, ע"א.

נכון לצרף אותו להסברים אחרים. ושמא כנרמז לעיל, לא נזכה לעולם לחשוף באופן ממצה ומשכנע את מניעיהם של חז"ל בעניין זה. סבורני שאילו נשאלו, לא היו חז"ל מעזים להתהדר בכוחה היצירתי של פרשנותם, כפי שעולה במפורש מדיון דומה שנשמר בדינו בין ר"ע ור' ישמעאל: "אמר ליה רבי עקיבא, ישמעאל אחי, בת ובת אני דורש. אמר ליה וכי מפני שאתה דורש בת ובת נוציא זו לשרפה?..."¹¹

ד

רק לאחר שגיבשו חז"ל ארבע מיתות בית-דין עלה הצורך לפרש ולפתח תורת ענישה כללית לצורך הבחנות בין סוגי המיתות השונות. חז"ל גיבשו, בסופו של תהליך, את הרעיון של דירוג המיתות לפי חומרתן במקביל לחומרת העבירות, ומכאן קצרה הדרך לייחוס כוח כפרה ספציפי למיתות השונות התואמות את העבירות השונות. שמש מציין, ובצדק, כי בכל חברה תורת הענישה היא ביטוי לעמדתה של החברה בכל הנוגע לשאלות כמו מטרות הענישה, ומקומם של בתי-הדין והחברה ביחסים שבין האדם לאלוהיו. עמדותיהם של חז"ל במכלול זה מתחדדות ומתבהרות בעיקר כשמשווים אותן לעמדותיהם של אנשי קומרן. הדברים מתבהרים יפה במהלך הדיון המסועף והמרתק של שמש בתפיסת עונש הכרת בקומרן לעומת חז"ל.

גם בעניין עונש הכרת, מרובה במקרא הסתום על המפורש. שכן, אם לחוטא בשגגה מציעה התורה קורבן חטאת "לְכַפֵּר עָלָיו וְנִסְלַח לוֹ" (במדבר טו, כח), הרי שלחוטא במזיד התורה לא מציעה דרכי כפרה, אלא גוזרת עליו עונש כרת: "וְהַנֶּפֶשׁ אֲשֶׁר תַּעֲשֶׂה בְּיַד רָמָה ... וְנִכְרְתָה הַנֶּפֶשׁ הַהִוא מִקֶּרֶב עַמָּה" (במדבר טו, ל). אנשי כת קומרן פירשו את הכתובים האלה כפשוטם, שמן החוטא בזדון נשללת דרך כפרה כלשהי, ושמשמעו של עונש הכרת הסתום הוא, על-פי דרכם, הוצאה והרחקה מן הכת, לאור אמונתם כי ההוצאה מן הכת משמעה העברה מבני האור אל בני החושך, וסופו של החוטא בזדון יהיה כליה כסופם של כל בני החושך.

לעומת אנשי כת קומרן הציעו חז"ל, במסגרת תורת הענישה הכללית שלהם, חידוש

¹¹ בבלי סנהדרין נא, ע"ב. שמש עצמו מפנה למקור זה בעמ' 109 בספרו.

מרחיק לכת וקבעו עונש מלקות לכל מי שנתחייב כרת, באומרו כי "כל חייבי כריתות שלקו נפטרו ידי כריתתן... דברי ר' חנניא בן גמליאל" (מכות ג, טו). שמש מנסח זאת כך: "התנאים שהמירו את הכרת בעונש המלקות, עשו מעשה נועז שמשמעו אילוץ כביכול של הקב"ה לכפר אף על החוטאים במזיד". שמש ממשיך ומחדד את משמעות עמדתם של חז"ל: "בעוד שההלכה הכיתתית רואה את תפקידה בקידום תכנית אלוהים של ביעור הרע מן הארץ, נוטלים חכמים את תפקיד הסניגוריה. הם מגייסים את כשרון הדרשה היצירתי שלהם כדי למצוא פתח שיאפשר לחוטאים דרכי כפרה ומילוט מן העונשים הראויים להם" (עמ' 4). במקום אחר, בסוף החלק הראשון של ספרו, מביא שמש את דבריו היפים והמרשימים של השופט חיים כהן שכתב בעניין זה דברים דומים:

ראו חכמים שאיום המוות שבידי שמים הוא עונש קשה מנשוא, ואם כי עונש אלוהי הוא, הרי הוא עונש בלתי אנושי, נמנו וגמרו שכל חייבי כרתות ומיתות בידי שמיים ילקו מלקות, ומשלקו נפטרו ידי ענישתם מידי אלהים... הומאניזציה של הענישה ולא רק מבחינת הורדתה מן השמיים לידי בשר ודם עלי אדמות, היא יסוד היסודות של כל פנולוגיה עברית.¹²

וכאן מרשה לעצמו שמש, ובצדק, לחרוג ממסגרת הזמן ההיסטורי של חז"ל והוא מצביע על המשמעות הכבירה של תורת הענישה הזאת לאורך כל הדורות, כאשר תפיסת הכפרה שימשה יסוד למנהגי כפרה ולתשובה. שמש מציין את המנהג מימי הגאונים להלקות את החוזרים בתשובה כדי שיכופר להם עונם, כפי שמובא, בין השאר, בתשובת רב נטרונאי גאון:

אבל ודאי שמי שבא לבית דין ואמר חללתי שבת, אכלתי חלב, בעלתי נדה, ורוצה לעשות לו כפרה – מלקין אותו ועושין לו כפרה... וזו היא כפרתו, דקים לן מלקות תחת מיתה עומדת (שם, עמ' 97).

وهוא ממשיך ומביא את מנהג אשכנז, שבפי הרא"ש, מנהג שקיים בחוגים מסוימים גם בימינו, ש"נהגו באשכנז שאחרי תפילת המנחה [בערב יום הכיפורים] לוקין בבית הכנסת".

¹² חיים כהן, 'יסודות לפנולוגיה עברית', דברי הקונגרס העולמי החמישי למדעי היהדות, ירושלים

בהקשר זה ראוי אולי לציין שריטואל הענישה העצמית הסמלית לשם כפרת עוונות הונהגה ברבות הימים לא רק בעונש מלקות אלא גם בכל ארבע מיתות בית-דין, כפי שמצינו בשל"ה הקדוש בספרו **שני לוחות הברית**,¹³ המתאר בצורה פלסטית את הנוהג שהיה בחברון של אותם ימים, בזה הלשון:

והא לך המנהג דק"ק חברון תוב"ב שנה שנה מפי הרב הגדול החכם השלם החסיד העניו מהר"ר מלכיאל אשכנזי זלה"ה.

מתחלה היה מלקה האיש כפי רצונו ג' או ד' מלקיות או פחות או יותר. ומתירין אזורו ואח"כ בעודו ערום מלבישין אותו מכף רגליו ועד קדקדו שק ומשכיבין אותו בקרקע, וסוחבין וגוררין אותו הולכה והבאה ג' או ד' בחורים, והחכם או ש"ץ מהלך ומכריז, ככה יעשה לאיש אשר הכעיס את בוראו, ככה יעשה לאיש אשר הקניט את בוראו, או לנו מיום הדין, או לנו מיום התוכחה, והעם רואים ובוכים וכ"ש [=וכל שכן] הנסחב שהוא צועק בקול מר וחמרמר.

ואומר הש"ץ אם אתה חייב הרג לפני המקום י"ר [=יהי רצון] שתחשב זאת הגרירה כאלו נהרגת בבית דין הגדול שבלשכת הגזית, הרי הרג שהיא קלה שבכולם לדעת ר"ש. אח"כ חונקין אותו בין שניהם באזור אחד על גרונו או הוא עצמו בשתי ידיו וכבר הוא יושב על ברכיו ואומר החכם או הש"ץ, אם אתה חייב חנק למקום יהי רצון שיחשוב זה כאלו נחנקת בב"ד הגדול שבלשכת הגזית, הרי חנק שהיא קלה שבכולן לדעת הת"ק דהלכתא כותיה. אח"כ היה מצווה וסוקלין אותו בשנים או בשלשה אבנים קטנות וגם המתייסר נוטל בידו אבן גדולה מעט כמלא אגרוף או מעט יותר ומכה בה על לבו. והחכם או הש"ץ אומר אם אתה חייב סקילה לפני המקום, יהי רצון שיחשוב זה כאלו נסקלת בב"ד הגדול שבלשכת הגזית. ואח"כ היו מדליקין נר של שעה ומטיפין על גביו מתחת השק ג' או ד' טפות עד שרואין אותו שהוא נרתע, והחכם או הש"ץ אומר, אם אתה חייב שרפה לפני המקום, יהי רצון שיחשוב זה כאלו נשרפת בב"ד הגדול שבלשכת הגזית. או אם היה

תשל"ב, עמ' 97.

¹³ **שני לוחות הברית**, מסכת יומא, עמוד התשובה, מהדורת צילום יוזעפאף תרל"ח, חלק שני עמ' ב.

רוצה היה מתחיל מלמטה למעלה חנק הרג שרפה סקילה, הכל כדעת הת"ק
דהלכתא כותיה בר"פ ד"מ [=בראש פרק דיני ממונות]. א"נ [=אי נמי]
מלמעלה למטה כדתנן התם סקילה שרפה הרג וחנק.

אח"כ אומרים לו בעוד השק על גופו שאם הוא חייב חרם או נידוי למקום
שיקבל על עצמו, ובודלים ממנו העדה לכל הפחות ד' אמות והוא יושב
מרחוק בקרן זווית מעוטף בשק ראשו בין ברכיו. ואח"כ מעמידין אותו
ומתירין לו כל הדיינים את נידויו ולובש בגדיו וסר עונו וחטאתו תכופר.
והחכם העושה הסדר מקבל כל היסורין הללו בגופו קודם הכל משום
התקוששו וקושו, וממנו יראו וכן יעשו.

זה הסדר נכתב אלי מק"ק חברון תוב"ב. וירא שמים יוצא ידי שניהם. וכל
המרבח הרי זה משובח.

ה.

בחלק השני של ספרו העוסק בחטאים, מזהה שמש מסורות קדומות, שונות מן
המסורות שתועדו במשנה, מסורות שנדחקו לשולי המקורות. שמש זיהה במכילתא
דרשב"י מסורת קדומה בעלת חשיבות מיוחדת, שקבעה לכל רוצח צורת המתה
המתאימה לאופן הרצח שביצע, בחינת מידה כנגד מידה, בניגוד בולט להלכה
הידועה שנקבעה במשנה שדינו של כל רוצח בסיף. קביעה זו שבמכילתא דרשב"י
ידועה ומוכרת אף **מספר היובלים**. מסורת קדומה זו הייתה אפוא מסורת מוכרת
בזמנם. יתר על כן, שמש מוכיח מלשון המשנה שיש במשנה פולמוס נסתר עם
עמדה זו של **ספר היובלים** (עמ' 138).

לעניות דעתי, חשיפת מסורת קדומה זו בנוגע לעונשו של הרוצח, מושיטה לנו בקנה
מבלי משים פתרון אחר לקושי שלנו בדבר מקורה של מיתת החנק. כאמור, שמש
היטיב להראות כי ההלכה הקדומה קבעה לרוצח עונש על-פי אופן ביצוע הרצח.
בהקשר זה חילקה המסורת הקדומה את כל מעשי הרצח לארבע קטגוריות. ובלשונו
של שמש: "כל מעשי הרצח מסווגים לפי אופיים לאחת מארבע קבוצות: סקילה,
שרפה, הרג וחנק [...] מי שרצח באופן הקרוב לסקילה - ייסקל, ומי ששרף, הרג או
חנק יידון בשרפה הרג או חנק בהתאם" (עמ' 145).

אמור מעתה, סקילה, שרפה הרג וחנוק, הפכו להיות **כבר בהלכה הקדומה** מודלים כלליים לאופני ההמתה לצורך הענישה במידה כנגד מידה. ומכאן כנראה לא רחוק המהלך להעמיד את ארבעת המודלים הללו לרשות בית-הדין לביצוע ענישות על עברות חמורות שעונשן בתורה מיתה בידי אדם. ומששולבה גם תורת הכפרה במכלול תורת הענישה "הרשו לעצמם" חז"ל לשנות את אופני הענישה בהמתה מסקילה באבנים של ממש לסקילה סימבולית של הנחת אבנים על לבו של המומת בעוד גופו שלם, וכן לשרפה סימבולית וכן לחנק סימבולי, וכל זה כדי לשמר את שלמות גופו של העבריין הברוא בצלם אלוהים. אמור מעתה, הריטואל של יהודי חברון לכפרת עוונות על-ידי המתה וירטואלית, הוא פיתוח הולם לעולמם של חז"ל.

1

קשה במסגרת רשימה זו לעמוד על כל הדיונים הטקסטואלים הפנים-הלכתיים הרבים המצויים בספר. מה שמרשים בספרו של שמש הוא יכולתו לצאת מתוך יער הפרטים ולהציג תמונה כללית, להצביע על מגמות ועל מסקנות כלליות, לא רק בתחום ההרמנויטיקה אלא גם בתחום התאולוגי, ואפילו בתחום החינוכי-המוסרי. תוך כדי הילוכו חושף שמש רמזי פולמוסים נסתרים המובלעים בסוגיות הללו, כמו גם רמזים למסורות קדומות ששרדו בספרות התנאית. ניכרת כאן יכולתו של שמש לקרוא בין השיטין. יכולת זו באה לידי ביטוי גם בדיוניו בסוגיית עונשי המלקות ובמשמעות הנרמזת העולה מאופן העריכה הספרותית של משנת מכות. נציין בהקשר זה רק את הסברה שמש מעלה, בזהירות הראויה, כי אפשר שדווקא רשימת הלוקין שבמשנה מייצגת מסורת קדומה יותר הדוגלת בענישה של מידה כנגד מידה. ולא נביא כאן כמובן את כל פרטי הדיון.

באופן כללי אפשר לסכם כי שמש מצביע לפנינו על תהליך התגבשותה של תורת העונשים, עם שהוא מעמיד אותנו על הדינמיקה הפנימית של תהליכי היצירה ומבהיר את דרכי הפרשנות והמדרש של חז"ל. גם במתודולוגיה הפרשנית והפילולוגית שמש נוקט בה, הוא לא נמנע מלציין שהדינמיקה הפרשנית של חז"ל אינה חפה מתפיסות תאולוגיות, שעל מקצתן הוא מצביע לאורך ספרו.

נראה לי כי ספר זה של שמש מצטרף לטרילוגיה מחקרית רעננה בעולמם של חז"ל. אני מתכוון למחקריהם של הברטל¹⁴ ולורברבוים¹⁵ שצוינו לעיל, שהעמידו על המשמעות המכוננת והמעצבת של תפיסות מוסריות חשובות, כמו תפיסת צלם אלוהים שבאדם, על תחומים שונים בהלכה התנאית.

שמש מודה כי התופעה שהוא זיהה, היינו, דחיקה ממרכז הטקסט של שיטות שנחלקו עליהן והשארית שרידיהן בשוליים, "צריכים עוד לימוד ובירור". בהקשר זה שמש מעלה את השאלה הקרדינלית באשר לגבולות הפלורליזם המאפייני דווקא את הספרות התנאית. הוא מקווה שמחקרים פרטיקולריים נוספים יוכלו בהצטרפם יחדיו להבהיר גם את השאלה החשובה הזאת.

אין לנו אלא לאחל לשמש, שיזכה הוא גם לזכות אותנו בעוד מחקרים פרטיקולריים פרי עטו, שבהצטרפותם יחד עשויים להאיר את עינינו בגודל מפעלם של חז"ל.

¹⁴ לעיל, הערה 8.

¹⁵ לעיל, הערה 9.